

Descartes: Elmékedések, I–II.

Felkészülési segédlet

Gulyás Péter

Előzetes megjegyzések:

Az *Elmékedések az első filozófiáról* kb. 1639-re készül el, első kiadására 1641-ben kerül sor, mégpedig más, kortárs filozófusoktól származó ellenvetésekkel, és az ezekre írt válaszokkal együtt. Szemben az *Értekezés a módszerről* c. művel, az *Elmékedések* eredetileg latinul íródott.

Az „elmékedések” mint műfaj egyértelműen utal egy többrétegű analitikus módszerre (amely semmiképpen sem összekeverendő a huszadik századi filozófia analitikus ágával). Az analízis (1) szigorú, módszertani értelemben véve két részből tevődik össze: egy analitikus és egy szintetikus szakaszból. Az analitikus szakasz során egy kétséges felépítmény felől haladunk egy megbízható alap felé: esetünkben Descartes mindennapi vélekedéseink bizonyosságát vonja kétségbe, hogy végül eljusson az „én vagyok, én létezem” tételhez mint a filozófiai vizsgálódás megkérdőjelezhetetlen alapjához. A szintetikus szakasz folyamán pedig erről az alapról építjük újra világunkat (erről szólnak az *Elmékedések* hátralévő fejezetei).

Másrészről az analízis (2) egyfajta terapeutikus lelki gyakorlatot is jelöl. Descartes azt várja olvasóitól, hogy az ő útját a lehető legelkötelezettebb módon követve ne csupán elvi szinten vonjuk kétségbe vélekedéseinket, hanem teljes lényünkkel átérezzük a kétely tétjét.

Az „első filozófia” kifejezés alapvetően azokra a dolgokra utal, melyeket a filozofálás rendjében elsőként kell tárgyalnunk. Ezen dolgok vizsgálata nélkül semmilyen további kérdésre nem adhatunk választ, és ez nem csupán a filozófia, de ugyanakkor a tudomány körére vonatkoztatva is igaz. A Picot-nak írt levél fahasonlata szerint ugyanis a tudományok fájának gyökerét a metafizika alkotja, melynek körébe Descartes-nál elsődlegesen a lélekre és Istenre vonatkozó vizsgálódások tartoznak.

I. Elmékedés (*Azokról a dolgokról, amelyek kétségbevonhatók*)

1) Bevezető bekezdések (25-26. l.)

- a) Annak belátása, hogy kétséges nézeteket fogadunk el egész életünk során. A radikális újrakezdés értelmezése: a minket rabságban tartó meggyőződésrendszer kényszerítő erejével szemben képesek vagyunk elhatározni, hogy mindent kétségbe vonunk, majd, ha erre egyáltalán lehetőségünk nyílik, mindent újraépítünk. (Ennek szemléltetéséhez érdemes áttekinteni az *Értekezés a módszerről* első, ún. önletrajzi fejezetét). Ezen

elhatározás olyan akarati aktus, amelyet a *Negyedik elmékedés* akaratfelfogása tesz lehetővé: ezek szerint akaratunk kiterjedése (szemben értelmünkével és Istenéhez hasonlóan) végtelen.

- b) A kétely programja: nem az egyes állításokat vonjuk kétségbe, hanem tudásunk alapjait vagy alapelveit.
- 2) A szkeptikus argumentumok (26-31. l.)
- a) **Illúzióargumentum**: mivel az érzékeim már többször megtévesztettek (példa: egy messzi, négyzetes alapú torony talán körkörösnek látszik stb.) ezért nem bízhatok bennük korlátlanul.
- b) Csakhogy: az nehezen tűnik tagadhatónak, hogy van testünk, ami más testeket érint meg, ami itt és itt helyezkedik el stb., hacsak nem vagyunk örültek, akik azt hiszik, hogy ők valójában királyok (Itt egy korlátozott érvényű „**örületargumentumot**” látunk, mert bár a szöveg nem zárja ki, hogy örültek tekintsük magunkat, Descartes elveti, hogy az örültek példája alkalmazható lenne rá).
- c) Ha ésszerűtlennek tűnik is azt állítani, hogy örültek vagyunk, azt nem feltétlenül zárhatjuk ki, hogy pusztán álmodjuk testünket, a többi testet és testünk elhelyezkedését. Hiába tűnik bizonyosnak, hogy most ébren vagyunk, hiszen álunkban is határozottan úgy véljük, hogy mindaz, ami történik velünk vagy amit teszünk, valóságos. Az **álmargumentum** tehát a következőket állítja: nem állnak rendelkezésünkre olyan biztos jelek, melyek alapján el tudnánk választani az álmot az ébrenléttől (és ezen az argumentumon Descartes szerint annyira elámulunk, hogy ámulatunk is inkább azt látszik alátámasztani, hogy nem vagyunk ébren).
- d) Azonban: még ha álmodunk is, akkor sem kételkedhetünk bizonyos „általános dolgok” létében. Az álom ugyanis olyan, mint egy festmény: még ha a dolgok legvadabb és legvalószínűtlenebb összeállítását jelenítjük is meg a vásznon, a dolgok természetét magát nem tudjuk megváltoztatni. Ebből persze nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a szem vagy a kéz létezik, még ha álmodunk is; csupán annyit állíthatunk, hogy léteznek olyan, nagyon egyszerű és általános dolgok, melyekből világunk összeáll. Descartes szerint ilyen pl. az, hogy a dolgok kiterjedtek, valamint a dolgok alakja, helye, nagysága, száma, helye, fennállásának ideje.
- e) Az eddigi argumentumok alapján azt állíthatjuk, hogy mindazok a tudományok, melyek az összetett létezőkkel foglalkoznak (pl. fizika, orvostudomány, csillagászat) kétségesek, míg azok, amelyek az egyszerűkkel (pl. aritmetika, geometria) egyelőre

nem; nincs alapunk kétségbe vonni, hogy pl. a négyszögnek négy oldala van, vagy hogy a háromszög szögeinek összege két derékszöggel azonos.

- f) A következő három bekezdés a démonargumentumot készíti elő. Ezek szerint egyelőre nem tudunk feloldani egy alapvető ellentmondást: egyfelől úgy hisszük, hogy létezik Isten, aki minket teremtett és akit a legfőbb jónak mondanak; másfelől azt is tudjuk, hogy tévedünk, ami azonban összeegyeztethetetlennek tűnik azzal, hogy Isten a legfőbb jó. Így aztán semmi nem zárja ki azt, hogy Isten megtévesszen bennünket; sőt, mivel mindenhatónak tartjuk, akár az is előfordulhat, hogy a fenti, egyszerű dolgokra vonatkozó igazságokkal kapcsolatban is megcsal bennünket – pl. azzal kapcsolatban, hogy a négyszögnek négy oldala van, vagy hogy kettő meg három öttel egyenlő. Helyzetünket nehezíti, hogy sokan tagadják Isten létezését; ha azonban még az sem tökéletes, aminek létezésemet köszönhetem (pl. a sors, a véletlen), akkor talán végképp nem zárhatjuk ki azt, hogy folyton tévedünk. Végezetül pedig bármennyire is kényelmes lenne visszazuhannunk a kétely előtti meggyőződéseink állapotába, az elmélkedést nyitó akarati aktusunk mellett szilárdan ki kell tartanunk.
- g) A fentiek következtében megfogalmazhatjuk a **csaló démon** feltevését. Tegyük fel, hogy nem Isten, hanem egy gonosz, nagyhatalmú és ravasz démon az „igazság forrása” – aki tehát mást sem tesz, mint megtévesszt minket a lehető legegyszerűbb igazságokkal kapcsolatban is. Ennek következtében nem tehetünk mást, mint tartózkodunk bármely olyan állítás igazságának elismerésétől, amire a csaló démon hipotézise vagy a többi argumentum kiterjeszthető – a *Második elmélkedés* kérdése így éppen az, hogy mi marad egyáltalán.

3) Megjegyzések

- a) Descartes az *Első elmélkedés*ben mintegy mellékesen az egész mű programját lefekteti. Egyfelől az a kérdés, hogy mi köze van annak, ahogyan a világ megjelenik számomra vagy ahogyan a világot ismerem (tehát az ideáimnak), ahhoz, hogy milyen a világ valójában. Másfelől pedig: hogyan egyeztethető össze Isten jósága és mindenhatósága annak tükrében, hogy gyakran tévedünk?
- b) A csaló démon argumentuma az *Értekezés a módszerről* című írásban nem található meg; az *Elmélnedések* kiegészül egy új érveléssel.
- c) Az egyes argumentumok fokozatosan építik le tudásunkba vetett hitünket: az illúzió- és álomargumentum az összetettebb, a csaló démon hipotézise az egyszerűbb igazságokat kezdi ki.

- d) Descartes szkepszise: **módszertani szkepszis**. Ez annyit jelent, hogy szemben pl. a Sextus Empiricus által leírt pürrhóni szkepszissel, célja nem az átfogó, ám érzékszervileg nem tapasztalható tudásra való törekvés diszkreditálása, hanem az, hogy megtisztítsa a terepet egy önálló filozófiai elmélet kialakításához. A szkeptikus argumentumoknak tehát Descartes-nál nincsen önértékük, csupán azért alkalmazzuk őket, mert funkciójukban összeegyeztethetők a bevezetőben említett analitikus módszerrel.

II. Elmélkedés *(Az emberi elme természetéről, arról, hogy jobban ismerjük, mint a testet)*

1) A cogito-érv

- a) „De hát akkor mi marad igaz? Talán csak az az egy, hogy semmi sem bizonyos.”
- b) Csakhogy: következik-e abból, hogy (egyelőre úgy tudom) nincsen testem és nincsen fizikai világ, az, hogy én magam sem létezem? Meggyőzhetem-e magamat arról, hogy nem létezem? Nem, hiszen magamat győzködöm – akinek így lennie kell. Még akkor is, ha egy csaló démon befolyásol engem, hiszen a csaló démon nem téveszhet meg mást, mint éppen: engem. Az „én vagyok, én létezem” – „*ego sum, ego existo*” – kijelentés így szükségképpen igaz (hiszen tagadása önellentmondáshoz vezet). Ezt a levezetést tekinthetjük a **cogito-érv** első felének.
- c) Azt már tudjuk, hogy vagyunk – a kérdés az, hogy mik vagyunk. Nem szabad ráhagyatkoznunk néhány előzetes meggyőződésünkre, mint pl. hogy mi emberek lennénk, hiszen ezen előzetes fogalmak analízise éppen azt mutatja, hogy elemei kétségbevonhatók.
- d) Descartes arra hívja fel a figyelmünket, hogy mindennapi életünkben úgy véljük: sokkal egyszerűbben tudjuk megismerni a testet, hiszen sokkal könnyebben tudunk hozzáférni, amennyiben testtel rengeteg dolog rendelkezik, azonban például a gondolkodás csak különleges létezők sajátja. Azonban: míg a testről való tudásunkkal kapcsolatban alkalmazható a csaló démon argumentuma, a gondolkodással kapcsolatban nem. A gondolkodás ugyanis nem választható el tőlünk, és az *ego sum, ego existo* igazságát is a gondolkodás útján láttuk be. Ezzel a cogito állítása teljessé lesz: én vagyok, én létezem, mégpedig úgy, hogy **gondolkodó dolog (res cogitans)** vagyok.
- e) A cogito szemléltetését azonban még nem tekinthetjük teljesnek. Descartes először is felhívja a figyelmet arra, hogy a testtel kapcsolatos ismereteimről semmilyen kritérium alapján sem állíthatom, hogy többek lennének képzeletem teremtményeinél. Ezután definiálja a gondolkodó dolog fogalmát: „kételkedő, megértő, állító, tagadó, akaró,

nem-akaró, de ugyanakkor elképzelő és érzékelő dolog”. Végezetül pedig azt hangsúlyozza, hogy mindezek hozzánk tartoznak, hiszen mi kételkedünk, állítunk stb.; ez azonban éppen arra mutat rá, hogy bár annak létében nem lehetek bizonyos, amit elképzelek, abban viszont igen, hogy ezt vagy azt elképzelem. A képzelet vagy az érzékelés azonban a gondolkodó dolog cselekvése, így én nem lehetek más, mint gondolkodó dolog.

- f) Vegyük észre, hogy az *Elmélkedések* nem használja a „gondolkodom, tehát vagyok” formulát (csak az *Értekezés* és a *Principia*). A cogito-érv ugyanis még az előbb említett formájában **sem szillogizmus**, hiszen nem következtetés, hanem intuíció útján látunk be. Mindez annyit jelent, hogy Descartes nem egy, az alábbihoz hasonló következtetést végez el: „Minden, ami gondolkodik, van. Én gondolkodom. Tehát én vagyok.” Sokkal inkább arról van szó, hogy egyetlen egy csapásra, a lehető legvilágosabban belátom, hogy „én vagyok, én létezem”, majd egy újabb belátás rámutat arra is, hogy ebben az esetben szükségképp gondolkodó dolog vagyok. E minden kétséget kizáró erejű belátásokat nevezi Descartes intuícióknak.

2) A viasz hasonlat

- a) Csakhogy: elménk továbbra is hajlamos a tévedésre, és még mindig szeretné azt hinni, hogy ennél többet is beláthatunk; és még mindig vélheti úgy, hogy a leginkább pl. a külső testekről van bizonyos ismeretünk. Vegyük például a **viaszt** – mintha mindent tudnánk róla, és tudásunk bizonyos lenne: a viasz ilyen és ilyen alakú, ilyen és ilyen színű stb. Azonban amint közelebb viszem a viaszdarabot a tűzhöz, megváltozik az állaga, így mindaz, amit róla az érzékek közvetítésével beláttam, semmivé lesz; annak ellenére, hogy tudom: a viasz továbbra is viasz.
- b) A kérdés valójában az, hogy hogyan látom be, hogy a viasz minden változása közepette is viasz marad. Nem az érzékeimmel és nem is a képzelőtehetségemmel, hiszen ezekkel még csak végig sem tudom követni azt a rengeteg alakváltást, ami a viaszt éri, és nem tudom azonosítani a viaszt e változások közepette. Ami erre képes, az nem más, mint az értelem; a világot tehát nem az érzékeken, hanem az értelmemen keresztül ragadhatom meg. Erre mutat rá az utcán sétáló emberek példája is: érzékeim alapján akár kabátba öltözött automatáknak is tarthatnám őket, ám az értelmem segítségével beláthatom, hogy ők emberek.
- c) Mindez azonban arra is rámutat, hogy az elme sokkal könnyebben hozzáférhető, mint a test. Bárhogyan is ítélek a viaszról, érzékekkel, értelemmel vagy képzelettel, az az

én ítéletem lesz, ami tehát elválaszthatatlan tőlem. Minden állításomban egyedül az bizonyos, hogy én teszek állításokat – tehát én magam vagyok az első evidencia.

ELLENŐRZŐ KÉRDÉSEK (e kérdések a felkészülést segítik, a kollokvium kérdéseivel nem feltétlenül egyeznek meg):

Miért van szükség Descartes szerint egy radikális újrakezdés elvégzésére?

Milyen rendben követik egymást a szkeptikus argumentumok, és minek a kétségbevonhatóságát bizonyítják elsődlegesen az egyes érvek?

Hogyan épül fel az álomargumentum?

Milyen filozófiai probléma vezet be a csaló démon hipotézisét?

Hogyan épül fel a csaló démon hipotézise?

Mi az a két filozófiai kérdés, amelyre az *Elmélkedések* választ igyekeznek adni?

Hogyan épül fel a cogito-érv?

Miért nem vonható kétségbe Descartes szerint az „én vagyok, én létezem” tétel?

Mit ért Descartes a gondolkodó dolog fogalmán? Miért vagyunk érvelése szerint szükségképpen gondolkodó dolgok?

Hogyan bizonyítja a viasz hasonlat, hogy az elme könnyebben megismerhető, mint a test?